

Бранислав ОСТОЈИЋ / Никшић /

КОНКУРЕНЦИЈА ЈАТОВСКИХ ИЗГОВОРНИХ ЛИКОВА У СРПСКОМ КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ ИЈЕКАВСКОГ ИЗГОВОРА

1. У ијекавском изговору српског књижевног језика присутна су колебања у рефлексу старога гласа јата која се испољавају у виду двоструких граматичких и правописних облика.

Хрватска ијекавица је научена – укалупљена и остала је углавном у оквирима Вукових правила; Босанско-херцеговачки тип је неуједначен и у многим појединостима је близак хрватском типу ијекавице. У Србији је ијекавица напуштена. Црногорска ијекавица је у сталном развоју, изградњи и у процесу усавршавања. Ослобађала се сложенијих форми; остала је отворена за иновације и напустила је основе првобитне Вукове ијекавице.

У процесу усавршавања јављају се нове форме које живе напоредо са старијим, стоје у дублету једна поред друге. Остварују се унутар истог говора, књижевнојезичког израза и истог стила коегзистирајући у конкурентном односу на дијалекатском, књижевнојезичком и стилском нивоу.

2. У ијекавском изговору јављају се четири замјене јата: *ије, је, е, и* / *млијеко, вјера, грешка, смијајти се* / које се могу изразит у четири правила. Прво правило говори о замјени јата у дугим слоговима; друго о замјени јата у кратким слоговима; треће о замјени јата у кратким слоговима иза сугласника *p* и четврто о старом гласу јату испред: *j, ољ* / у дијалектима иза *ђ*.

У другим слоговима мјесто јата јавља се *ије* а у кратким *је*. Често је мјесто *ије је* и обратно, а конкуренција у пракси између ових и других алтернанти врло је обична. Екавска и икавска вриједност старога гласа јата у ијекавском говору развиле су се аутономно, самосталним гласовним промјенама и ни у једном случају не говори се о одступањима нити пак о неправилностима у супституцији јата.¹

¹ Љ. Јонке, *Књижевни језик у теорији и пракси*. – Загреб, 1965, 251.

Двојни рефлекс јата у истој ријечи условљен је углавном положајем старога гласа иза и испред сонаната, посебно ликвида, гдје је јат због задржавања јаче вокализације задржао отворенију дифтоншку боју у другом дијелу. При губљењу јаче вокализације, временске и просторне разлике условиле су разлике у ијекавској замјени јата.²

Колебања у употреби ликова са *ије/је*, *е* и *и* резултат су напоредности рефлекса јата *ије/је* са вокалима *е* и *и* у истим позицијама ријечи. И овај тип алтернације често је у вези са сонантима, позиционо је везан за коријен и афиксе / *кукуријекаџи* и *кукурикаџи*, *излијеваџи* и *изливаџи*, *однесен* и *однијеџ*, *и́ренесен* и *и́ренијеџи* /, а временски је старији у коријенској позицији.

Конкуренција ликова са ијекавском и екавском замјеном код анртопонима сасвим је обична пошто се при нормирању у ономастици властита имена преузимају у облику како се изговарају у крају иза којег потичу / *Свјејлана* или *Свејлана*, *Сњежана* или *Снежана*, *Вјера* или *Вера* / . Код топонима конкуренција је ускраћена пошто најчешће јединствено обиљежавају локалитете на терену.

II

3. Данас у српском језику нормативан проблем представља рефлекс јата у позицији иза ликвида *р* и *л* и сонанта *л*, промијењеног или непромијењеног у *о*. Конкуренција ликова са *је* и *е* (*рјечник/речник*, *сџарјешина/сџарешина*), мјесто јата посебно је наглашена иза сугласника *р*.

Од Вукових времена остала нам је у насљеђу диференцијација рефлекса јата иза *р* у зависности од тога да ли се испред јавља сугласник или не.³

У позицији иза скупине *сузласника* + *р* кратко јат даје *е* /*ре*/ *бријеџ* - *брежови*, *вриједан* – *вреднији*, *џријешиџи* – *џрешика*. Вокал *е* је овдје дошао фонетским путем. Наиме, фонема *ј* у тој позицији због спонтане изговорене тежине /*бријеџ-брјежови*, *вриједан-вриједнији*/ редовно се губи, а остаје ако испред нема сугласника /*ријеч-рјечник*, *ријека-рјечица*, *ријешџи-рјешење*/.

У народним говорима, па затим и у стандардном српском језику коегзистирају напоредо ликови: *рјечник*, *рјешење* и *речник*, *решење*... Конкуренција између ликова са *је* и *е* мјесто јата у положају иза *р* без *сузласника* *исп*ред била је наглашенија у српскохрватском језику у којему су била издиференцирана три типа ијекавице.

² Ј. Вуковић, *Историја српскохрватског језика I дио, Увод и фонетика*. Научна књига Београд 1974, 70.

³ Ј. Вуковић, *Стабилност и нестабилност џрамаџичких каџеџорија и иновације у књижевном језику*. Радови, књ. XXI, Одјељење друштвених наука, књ. X, АУБиХ, Сарајево, 1966.

Одавно је постојала тенденција да се као једини књижевни облици прогласе ликови са је: *рјечник, сѣарјешина, ѓорјейи, корјениѣ, нарјечје*. Разлози у књижевном језику за то су распрострањеност облик са *рје* у ијекавским говорима који улазе у основицу књижевног језика и књижевнојезичка традиција која потиче још од Вука. У хрватском типу ијекавице ти ликови су једино функционисали. У босанско-херцеговачком типу они су били у претежности. То су били тада довољни разлози за улазак *рје* у књижевнојезичку норму.⁴

Постојали су, међутим, разлози и за друго решење. Данас у српском језику посебно. У ијекавском наречју гласовно је правило замјена кратког јата иза *р* кратким *е*: *резайѣи, времена, брезе...* што је у складу са правилима да у штокавским говорима ијекавског наречја група *рје* не постоји у истом слогу. Дакле, на почетку ријечи немогуће је, осим код неких ријечи у једном дијелу говора, а то представља изузетак од општег правила који се тумачи утицајем сродних ријечи са *рије* од *рѣ*.⁵

Ово питање у нас је први покренуо Јован Вуковић. Утврдио је да облик са *је* у књижевном језику јужног изговора у ријечима типа: *ѓорјейи, рјечѣи, ѣодрјешка, изѓорјейи...* треба замијенити облицима са *ре* изузев у ријечи *сѣарјешина* што је прихватио и П. Сладојевић. За равноправност варијанти са *ре* и *рје* залагао се и М. Стевановић.

Кратко јат иза *р* еволуирало је у *е* /*ѓорјейи – ѓорейѣи*/ на следећи начин. У додир су дошле ликвидно јака и треперава струја сонанта *р* с меком палаталном такође сонантском струјом као доминантнија потирала је другу иза себе лабавију. Сонанта *ј* се, дакле, губио у изговору.⁶

Фонетском процесу конкурисао је, како опет рече Ј. Вуковић, аналошки паралелизам изговора: *бијелиѣи – бјелкаси; ријека – речѣица* и успостављен је у правцу хармонизације: *бијелиѣи-бјелкаси, ријека-рјечѣица*.⁷

Дошло је потом до наизмјеничне употребе и конкуренције ликова са *је* и *е* у позицији гдје се *р* јавља са сугласником испред /*ѓрјешан* и *ѓрешан*/ и без њега /*рјеђи* и *ређи*/. Екавизми су у претежности у првој позицији /*ѓрешка*/, а јекавизми у другој /*сѣарјешина*/.

Секвенца *рѣ* има, дакле, неједнаку судбину не само у различитим говорима ијекавског наречја, него и у различитим позицијама унутар фонетике једног говора. Неједнака јој је судбина у нашим нормативним

⁴ В. Остојић, *Колебања у норми српског језика*. – УНИРЕКС, Подгорица 1998, 100-132.

⁵ П. Сладојевић, *О рефлексу крајкога јата иза р у књижевном језику јужног изговора*. – Наш језик, књ. IX, св. 7-10, 302-305.

⁶ Ј. Вуковић, *Историја српскохрватског језика I дио, Увод и фонетика*. Научна књига Београд 1974, 76.

⁷ Ј. Вуковић, *Историја српскохрватског језика I дио, Увод и фонетика*. Научна књига Београд 1974, 76.

приручницима. Конкуренција јекавских и екавских ликова је присутна на дијалекатском и књижевнојезичком нивоу.

Посебан проблем представља замјена јата иза сугласника *p* у дугим слоговима у позицији *када се испред налази сугласник*. Наиме, овдје је аналогична пореметила доследну замјену јата. Појава је наглашена у префиксалним сложеницама са *йре* и *йред* у функцији префикса.

У конкуренцији системских ликова типа: *йријенос*, *йријелаз*, аналогична је према глаголима: *йреносиџи*, *йрелазиџи* увела у норму српскога језика ликове: *йренос*, *йрелаз*.⁸ У данашњем црногорском књижевнојезичком изразу ликови с аналошком вриједношћу су обичнији. У више случајева искључиво су у употреби */йревара*, *йревод*, *йревоз*, *йревозни*, *йредложни*.

Ако проста ријеч с кратким јатом иза *p* испред којег нема сугласника уђе у састав композита и добија сугласник испред, по правилу задржава то *j* у секвенци *је* као у примјерима: *разрјешење*, *одрјешење*, *йрошйврјечийи*... али су као у простих ријечи са кратким јатом у црногорском типу ијекавице и неким сусједним херцеговачким говорима и овдје углавном ликови са *e* мјесто јата: *разрешење*, *одрешење*, *йрошйвречийи*.

4. По броју конкурентских ликова са ијекавским и екавским рефлексом јата иза соната *p*, стоји сугласник *л*.

Ј. Вуковић у својим *Правойисним йравилима* умјесто ликова *слиједећи*, *услијед*, *наслијеђе* у норму је увео: *сљедећи*, *услед* и *наслеђе* и извршио диференцијацију глаголског прилога *слиједећи* / *слиједећи* *џа* / и придјева / *сљедећи* / *сљедећи йрилоџ* /. Ти ликови су санкционисани само са дјелимичном диференцијацијом и у *Правойису срјскохрвайскоџа* језика 1960. У њему су, наиме, призната оба придјевска лика *слиједећи* и *сљедећи*. У српском језику ијекавског изговора присутан је и трећи лик: *следећи* и *услед* док су код ријечи *наслеђе* и *наслеђиваџи* скоро истиснути нормативни ликови *наслеђе* и *наслеђиваџи*.

На издисају је и лик *редослијед*; потискују га конкурентни ликови са *је* и *e*: *редосљед* и *редослед*.⁹

Уз ликове *йослијејодне* и *йослијераџни*, којима су још А. Белић и Ј. Вуковић предвидјели судбину губљења, јављају се алтернативни ликови: *йосљејодне* и *йосљераџни* који су санкционисани као дублети у *Правойису срјскохрвайскоџа књижевноџ језика из 1960*. Међутим, у црногорској језичкој пракси ликови *йослејодне* и *йослераџни* скоро су истиснули из свих функционалних стилова оба претходна лика што им је добра препорука за норму.

⁸ М. Стевановић, *Савремени срјскохрвайски језик I*, Београд 1964, 86 и 87.

⁹ Б. Остојић, *О неким ијекавизмима и њиховим колебањима у норми српског језика*. – Међународни научни састанак слависта у Вукове дана, Београд, Зборник радова XXIV/1, Београд, 1995, 7-32.

III

5. Ијекавска замјена јата вокалом *и* узрокована је: /1/ фонетским процесом и /2/ морфолошким /аналошким/ путем. Сугласник *ј* утицао је својом природом да се у позицији испред њега појави пријеглас, односно промјена *је* у *и*: *смијаји се, сџарији, кунџах...*

Најфреквентнији су примјери са пријегласом *је* у *и* у положају испред *о*: *волио, видео, биоњача, биочуџ* и сл. Мањи број ријечи има мјесто јата и испред *љ*: *биљеџ, биљежиии, биљежник*, поред: *кудјеља, раздјељак, недјеља, њонедјељак...* У ограниченом броју ријечи конкуренција остаје на дијалекатском нивоу између ликова са *је* и *е* мјесто јата испред *ђ* /*сиђеиџи, усиђеилица*/.

Икавски рефлекс јата у књижевном језику и у већини говора испред *љ* у групи *џљ* /*биљеџ* / и у црногорским говорима испред *ђ* у групи *џђ* /*сиђеиџи* / учвршћен је дисимилационим процесом. У истом положају испред сугласника *љ* и *ђ* имамо јекавски рефлекс јата: *бјељи, дјељив, одјељење, недјеља* и *бљеђи, рјеђи, вјеђа...*¹⁰

6. У црногорском типу ијекавице јављају се дублети: *сјео / сџо, јео / џо, врео / врџо, срео / срџо, зрео / зрџо*. О ликовима *вreo* и *врџо*, *сazreo* и *сазрџо* њиховој коегзистенцији и репартицији у зависности од функционално-семантичке вриједности говори се као о „икавском” рефлексу јата у ијекавском изговору испред *о* у глаголској функцији радног глаголског придјева /*врџо* и *сазрџо*/ и о „екавском” рефлексу јата у положају иза сонанта *р* у придјевској функцији радног глаголског придјева /*вreo* и *сazreo*/.

Алтернативни ијекавско-икавски и икавско-екавски ликови равноправно су заступљени у *Правилима Правойиса срџскохрвајскоџ књижевноџ језика из 1960. џ*. То, међутим, *Правойисни речник* није доследно спровео. Недоследности су присутне још увијек.¹¹ Најновија нормативна решења требало би да овдје унесу више рада.¹²

7. У језику Вука Карацића напоредна употреба облика меке и тврде промјене замјеничко-придјевских ријечи /*жуџиџих* и *жуџиџџех*/ ¹³ уствари је конкуренција ликова са *и* и *ије* у српском језику ијекавског изговора. За разлику од замјеничко-придјевских ликова са *ије*, који су данас конкурентни са ликовима на *и* само на дијалекатском нивоу, системски лик *нијесам* и аналошки *нисам* задржали су се као дублетно стабилни у књижевном језику, али је пракса употребе ових облика територијално раз-

¹⁰ А. Пецо, *О неким „икавизмима” ијекавскоџ изџовора*. – Наш језик књ. XIII, св. 1-2, 62.

¹¹ А. Пецо, *Нов. дјело, књ. XIII, св. 1-2, 63*.

¹² *Правойис срџскоџ језика*. Матица српска 1993.

¹³ М. Стевановић, *Каракџтер дијалекџизама у језику Вука Карацића*. – *Анали Филолошког факултета Београд* 1965, 5, 209-210.

граничена тако да се лик *нијесам* употребљава искључиво у црногорском књижевнојезичком изразу.¹⁴

IV

8. Конкурентни су и ликови са примарним *и* или *е* и секундарним *је* или *ије* код хиперијекавизама.¹⁵ Неки наши нормативци држе се чврсто етимологије, желе вратити ток развитка на старије стање и углавном избјегавају хиперијекавизме типа: *водијер*, *осјека*, *исѿовјеѿан* иако су, посебно у црногорској језичкој пракси, обичнији од ликова: *водир*, *осека*, *исѿовеѿан*...

9. Норма и пракса су у несагласности и када је ријеч о дублетима: *дејсѿво* и *дјејсѿво*, *оѿмен* и *оѿмјен*, *немуѿѿи* и *њемуѿѿи*, *мезимац* и *мјезимац*. Ликови са ијекавским рефлексом све су ређи тако да при нормирању лексеме *оѿмјен* и њеног деривата *оѿмјеносѿи* није се поштовала ни језичка пракса ни етимологија. Придјев *оѿмен* / *оѿмјен* је преузет из руског језика у вријеме када је функционисао вокал *е* умјесто *јата*. У ијекавске говоре је ушао преко екавице и ијекавски рефлекс *јата* у њему се осјећа као хиперијекавизам гдје је највјероватније вјештачки реконструисан.¹⁶

Нијесу успјели да се стабилизују ликови с ијекавским рефлексом *дјејсѿво* и *мјезимац* и поред у првом случају снажног ослонца у лексеми *дјеловање*.

У супротном правцу дјелују ликови: *исѿовјеѿан*, *исѿовјеѿаносѿи*, *дѿовјеѿан*, *боѿовјеѿан* и сл. са секундарним рефлексом *јата*. Они, наиме, нарушавају норму и све више потискују ликове с вокалом *е* из црногорске језичке праксе.

Наша данашња норма је упорна у игнорисању ликова с ијекавским рефлексом *јата*.¹⁷ *Правоѿис срѿскохрваѿскоѿ језика из 1960.г.* и *Правоѿис срѿскоѿ језика из 1993.г.* прихватили су од наведених само ликове *оѿмјен* и *љешина* који су, као што смо рекли, за разлику од претходних истиснути из црногорске језичке праксе.

¹⁴ Ј. Вуковић, *Исѿорија срѿскохрваѿскоѿ језика I дио, Увод и фонетика*. Научна књига Београд 1974, 74.

¹⁵ Валентин Путанец, *Неки новији хиперијекавизми*. – Језик 3, Загреб 1963-1964, 79.

¹⁶ С. Пујић, *Прилози и зраћа за стандардизацију босанскохерцеговачкоѿ ијекавскоѿ изговора*. Радови I, Институт за језик и књижевност, Сарајево, 1974; В. Путанец, Оп. цит. 77.

¹⁷ Ј. Вуковић, *Правоѿисна ѿравила и уѿуѿисѿва за ѿисање ијекавских зласовних облика*. Сарајево 1974, 89.

V

10. Поред наведених групација има подоста примјера који се у српском књижевном језику ијекавског изговора јављају са изворним ијекавским изговором и екавским, највјероватније накалемљеним из екавских говора или насталим случајном редукцијом гласа *j*,¹⁸ а у неким случајевима се не „може са сигурношћу тврдити да ли је у каквој данашњој морфеми изворно постојало јат или *e*.”¹⁹

Такви конкурентни ликови са *e* и *је* или *и* и *ије* јављају се у ријечима: *зеница/зјеница, њрвенац/њрвјенац/њрвијенац, озледа/озљеда, свешћеник/свјешћеник, водир/водијер* и сл.

VI

11. И да закључимо.

1. Замјена јата у црногорској стандардној ијекавици знатно је еволуирала од „класичне Вукове ијекавштине”. Посебно је нарушено Вуково правило у рефлексу јата иза сонанта *p*.

2. У црногорском књижевнојезичком изразу стабилна је употреба ликова са *e* мјесто јата у положају иза *p* без сугласника испред / *џорело, окорейти, рећи, речник, речий* /, док се поред употребе ликова са *e* у кратким слоговима са сугласником испред *p*, само спорадично у покојем црногорском говору јављају и конкурентни ликови са *је* / *џрехоша/џрјехоша, џрешан/џрјешан...* /.

3. У црногорском књижевнојезичком изразу ликови са аналошком вриједношћу истиснули су системске ликове у префиксима *њре* – и *њрелаз, љрехи, љренос, љредлоџ...* / Форме са *ије* које су за Вуков језик и његово вријеме, као и данас за остале ијекавске говоре бившег српскохрватског језика биле карактеристичне, ишчезле су из црногорског књижевнојезичког изрази и представљају један од типичних примјера идентитета црногорске стандардне ијекавице.

4. У црногорском стандарднојезичком изразу чести су ликови са екавским рефлексом јата иза сонанта *л*: *следећи, услед, њоследњи, наслеђе, редослед*, тако да црногорску ијекавицу карактеришу дублетно стабилни ликови: *сьедећи/следећи...*

5. У црногорском књижевнојезичком изразу изражено је аналошко свођење двосложног у једносложни рефлекс у лексемама: *сьедећи* и *услед*. Норма од 1960. је санкционисала оба лика. Међутим, постепено,

¹⁸ С. Пујић, *Прилози и џраћа за стандардизацију босанскохерцеговачкоџ ијекавскоџ изговора*, Сарајево 1974, 89.

¹⁹ Ј. Вуковић, *Историја српскохрватскоџ језика I дио, Увод и фонетика* Научна књига Београд, 1974, 80.

мимо свих нормативних прописа, у црногорској пракси су се стабилизовали ликови *следећи* и *услед*, тако да су у њој дублетно стабилне обје варијанте.

6. У ијекавским говорима српског књижевног језика јављају се стабилни икавски ликови или пак функционишу двострукости. У црногорској стандардној ијекавици они су посебно наглашени у положају испред *о/ио, сио, врио, зрио...*/у коме је у неким случајевима извршена диференцијација *е* и *је* у зависности од функционалних и семантичких вриједности /*врио* и *сазрио*, на примјер – у глаголској функцији радног глаголског придјева, а *врео* и *сазрео* – у придјевској функцији радног глаголског придјева. Конкуренција између ликова са *је* и *е* остаје на дијалекатском нивоу у ограниченом броју ријечи испред *ћ* /*сићейи, усићелица*/.

7. Хиперијекавизми се обично наизменично употребљавају са примарним *и* или *е* и секундарним *ије* или *је*. Наша језичка норма и пракса и овдје су често несагласне. У више случајева норма није поштовала језичку праксу.

Branislav OSTOJIC

COMPETITION OF JAT PRONUNCIATION FIGURES
IN THE SERBIAN LITERARY LANGUAGE
OF JEAKAVIAN PRONUNCIATION

Summary

In this article the author discusses the competition of doublet jat pronunciation figures of literary language, literary linguistic expression and folk talks. Special attention has been paid to their repartition in literary language, where the norm is not in harmony and neglects the linguistic practice in which numerous competitive figures are stable from the aspect of doublets.